

УДК 342.34

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.12.03>

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИНЦИПІВ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Колодій Олексій Анатолійович,
orcid.org/0000-0002-8330-0775
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
теорії держави та права
(Національна академія внутрішніх
справ, м. Київ, Україна)

На підставі аналізу принципів конституційно-правового статусу українського народу визначено, що такими найбільш загальними та основоположними принципами можна вважати принципи: 1) суверенності влади українського народу; 2) єдиновладдя українського народу; 3) повновладдя українського народу; 4) безпосереднього волевиявлення українського народу; 5) пріоритетності безпосередньої влади українського народу; 6) поєднання безпосередньої і представницької демократії; 7) загальності у здійсненні влади українським народом; 8) рівності у здійсненні влади українським народом; 9) реальності влади українського народу; 10) гарантованості влади українського народу; 11) майнової забезпеченості українського народу.

Беззаперечно, що для реальності влади українського народу необхідно, щоб сам народ бажав цього, мав відповідний рівень правового виховання та правової культури, а всі інші соціальні інституції були готовими забезпечувати реальність конституційно-правового статусу та влади українського народу. Необхідно визнати, що нині в Україні через об'єктивні і суб'єктивні причини існує нагальна проблема із забезпеченням реальності реалізації цього принципу, що зумовлено не тільки рівнем розвитку права, але й тісно пов'язано з політичним та економічним станом суспільства, рівнем його духовності.

Загальні та основоположні принципи конституційно-правового статусу українського народу детермінують виникнення, функціонування та розвиток установчих, організаційно-легітимаційних, правотворчих, судових і контрольно-наглядових, тобто владних повноважень українського народу. Принцип майнової забезпеченості українського народу є підставою для існування його майнових повноважень.

Ключові слова: публічна влада, конституційні принципи, правосуб'єктність, український народ, конституційно-правовий статус.

CLASSIFICATION OF THE PRINCIPLES OF THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL STATUS OF THE UKRAINIAN PEOPLE

Kolodiy Oleksiy Anatoliiovych,
Candidate of Law Sciences,
Senior Lecturer at the Department
of Theory of State and Law
(National Academy of Internal Affairs,
Kyiv, Ukraine)

Based on the analysis of the types of principles of the constitutional and legal status of the Ukrainian people, it is noted that the most general and fundamental principles

of the constitutional and legal status of the Ukrainian people can be considered the principles of: 1) sovereignty of the Ukrainian people; 2) the monopoly of the Ukrainian people; 3) the sovereignty of the Ukrainian people; 4) direct expression of the will of the Ukrainian people; 5) the priority of direct power of the Ukrainian people; 6) a combination of direct and representative democracy; 7) generalities in the exercise of power by the Ukrainian people; 8) equality in the exercise of power by the Ukrainian people; 9) the reality of the power of the Ukrainian people; 10) guaranteed power of the Ukrainian people; 11) property security of the Ukrainian people.

Undoubtedly, for the reality of the power of the Ukrainian people it is necessary that the people themselves, firstly, wanted it, secondly, had an appropriate level of legal education and legal culture, thirdly, all other social institutions were ready to ensure the reality of constitutional status and the authorities of the Ukrainian people. It must be frankly acknowledged that today in Ukraine, for objective and subjective reasons, there is an urgent problem with ensuring the reality of the implementation of this principle and this is due not only to the level of law, but also closely related to political and economic status his spirituality.

General and fundamental principles of the constitutional and legal status of the Ukrainian people determine the emergence, functioning and development of the constituent, organizational and legitimation, law-making, judicial and supervisory, i.e. power of the Ukrainian people. And the principle of property security of the Ukrainian people is the basis for the existence of its property powers.

Key words: public power, constitutional principles, legal personality, Ukrainian people, constitutional and legal status.

Відповідно до ознак конституційно-правового статусу українського народу, змісту чинної Конституції та законодавства України найбільш загальними та основоположними принципами конституційно-правового статусу українського народу можна вважати принцип суверенності влади українського народу. Характеризуючи цей принцип, насамперед хотілося б наголосити на його основоположності, а також на тому загальновідомому твердженні, що він походить від теорії суверенітету, яка з часом втілилася у загальноновизнаний і загально-правовий принцип народного суверенітету.

«Суверенітет» (нім. *Souveranitat*, від франц. *Souverainete* – «вершина», «верховна влада», з лат. *superus* – «верховний») – повнота влади *держави*; самостійність держави, її незалежність від інших держав у внутрішній і зовнішній політиці. Він є одним із *принципів міжнародного права*; закріплений у Статуті ООН, низці міжнародних договорів і декларацій» [1, с. 684].

«Саме народний суверенітет слід розглядати як природне право народу самостійно і в певному обсязі розпоряджатися своєю долею, створювати такий суспільний і конституційний лад, який відповідає його волі і його інтересам. Внаслідок цього влада народу ніким не може бути обмеженою, а можливе лише її добровільне самообмеження, вступаючи у відносини з іншими народами (шляхом утворення інтегративних міжнародних союзів, спільнот). Для цього передбачена референтна форма волевиявлення, внесення змін до Конституції шляхом всенародного (загального) голосування» [2, с. 56].

Отже, з плином часу домінуючим стає саме принцип народного суверенітету, який визнає народ основою та носієм усієї повноти влади та повноважень. Починаючи із XVIII століття, цей принцип все частіше закріплюється у конституціях, зокрема ст. 33 Конституції Бельгії від 17 лютого 1994 року (консолідований текст) (зі змінами від 25 березня 1996 року, 28 лютого 1997 року, 11 березня 1997 року, 20 травня 1997 року, 12 червня 1998 року, 17 червня 1998 року, 20 листопада 1998 року, 11 грудня 1998 року,

12 березня 1999 року, 7 травня 1999 року, 23 березня 2000 року і 16 травня 2000 року) передбачає, що «усі влади походять від нації. Вони здійснюються у порядку, встановленому Конституцією» [3]; ч. 2 ст. 1 Конституції Італійської Республіки, прийнята Установчими зборами 22 грудня 1947 року, яка набула чинності 1 січня 1948 року, регламентує, що «суверенітет належить народу, який здійснює його у формах і межах, визначених Конституцією» [4, с. 19]; ч. 1 ст. 32 Конституції Великого герцогства Люксембург від 17 жовтня 1968 року стверджує, що суверенітет належить нації [5]; ч. 2 ст. 1 Іспанської Конституції, схваленої Генеральними Кортесами на пленарних засіданнях Конгресу Депутатів і Сенату 31 жовтня 1978 року, затверджена іспанським народом на референдумі 6 грудня 1978 року, підписана Й.В. Королем перед Генеральними Кортесами 27 грудня 1978 року, унормовує, що носієм національного суверенітету є іспанський народ – джерело державної влади [6]; ст. 4 Конституції Польської Республіки від 2 квітня 1997 року, затвердженої на референдумі 25 травня 1997 року, яка набула чинності 17 жовтня 1997 року, в частині 1 передбачає, що «верховна влада у Польській Республіці належить народу» а в ч. 2, що «народ здійснює владу через своїх представників або безпосередньо» [7, с. 16].

Аналіз зазначених вище конституційних положень свідчить, що у деяких із них принцип народного суверенітету ототожнюється з принципом національного суверенітету і вони фактично закріплюються та сприймаються як синоніми, у деяких із них йдеться про всі влади або верховну владу народу, в інших – про принцип суверенітету народу або принцип суверенітету нації, які фактично ототожнюються. Ще одне зауваження з приводу ознак принципу суверенності українського народу. Переконаний, що повноваження українського народу складають основний зміст його народного суверенітету, але не тотожні йому, оскільки суверенітет складається не тільки із повноважень. Він опосередковує собою ставлення до влади, наявність певного статусу, відповідну політико-правову якість його носія.

Принцип єдиновладдя українського народу означає, що український народ є єдиним суб'єктом утворення суспільства, держави, соціальних регуляторів, верховної влади в країні, інших найбільш значущих соціальних інститутів. Він ні з ким не ділить це своє право і не може його делегувати чи передавати, а іншим суб'єктам заборонено його привласнювати. Український народ здійснює це право самостійно і незалежно від будь-яких соціальних груп, використовуючи його виключно у власних інтересах.

Це пояснюється тим, що народний суверенітет невіддільний і може мати лише одного суб'єкта – український народ. Цей народ має бути наділеним реальною можливістю вирішувати найважливіші питання суспільного та державного характеру, визначати свою долю, основні питання суспільного та державного розвитку, формувати напрями внутрішньої і зовнішньої політики, визначати механізм публічної влади, контролювати діяльність органів державної, суспільної та влади місцевого самоврядування.

Загалом народний суверенітет – це внутрішньо притаманна народу якість, яка реалізується за умови формування власного суспільства, держави, соціальних регуляторів, верховної влади в країні, інших найбільш значущих соціальних інститутів. Вона є об'єктивною, невід'ємною, внутрішньо-притаманною йому властивістю. Принцип повновладдя українського народу означає, що вся повнота влади, яка здійснюється в Україні у трьох основних формах (у формі державної, суспільної і влади місцевого самоврядування) походить від українського народу, який і є її джерелом, носієм і контролером.

Цей принцип забезпечується суверенними повноваженнями українського народу (установчими, організаційно-легітимаційними, правотворчими, судовими, контрольними-наглядними та майновими), які розповсюджуються на всі сфери суспільного

життя (політичну, економічну, соціальну, духовну, правову) і реалізується насамперед через інститути безпосередньої демократії (вибори, референдуми, народні ініціативи, народні вето тощо). До того ж принцип повновладдя українського народу передбачає, що народ повністю володіє політичними, економічними, соціальними та іншими засобами, які всебічно і послідовно гарантують реальну участь всіх соціальних груп і прошарків в управлінні справами суспільства та держави.

Принцип безпосереднього волевиявлення українського народу зумовлює існування в Україні безпосередньої (прямої) форми реалізації влади народом. Беззаперечно, що безпосередня реалізація влади українським народом є вищим виявом народовладдя в країні. Безпосередня реалізація влади українським народом означає належність всієї державної, суспільної та місцевої влади народу, вільну реалізацію ним цієї влади відповідно з його суверенною волею і загальноновизнаними інтересами, визнання народу як верховного носія публічної влади. Цей принцип зумовлює також можливість та обов'язковість для українського народу охороняти та захищати свій конституційно-правовий статус шляхом безпосереднього волевиявлення.

До того ж цей принцип передбачає, що український народ має саме шляхом безпосереднього волевиявлення приймати найбільш важливі та доленосні рішення стосовно національного суспільства, держави, власних соціальних інституцій, території. Саме тому ст. 73 Конституції України і передбачає, що «виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України» [8, с. 141].

Окрім Конституції України, принцип безпосереднього волевиявлення українського народу зафіксований у Загальній декларації прав людини, прийнятій і проголошеній резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 10 грудня 1948 року, яка в ч.ч. 1 та 3 ст. 21 узаконює, що «1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників» та «3. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні проводитися при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування» [9, с. 89].

Існують різні форми безпосереднього волевиявлення українського народу: референдуми, вибори, народні правотворчі ініціативи, народні обговорення, народні опитування, народне вето, мітинги, походи, демонстрації і так далі. Наприклад, імперативний референдум та вибори є імперативними, тобто такими, рішення яких є обов'язковим, остаточним і не вимагає його затвердження державними органами або органами місцевого самоврядування. Воно може цими органами лише офіційно оголошуватися. Інші органи, наприклад консультативний референдум, народні правотворчі ініціативи, народні обговорення, народні опитування, народне вето є консультативними, тобто такими, які мають лише відобразитися або враховуватися у рішеннях відповідного державного або органу місцевого самоврядування. Проте вплив і імперативних, і консультативних форм безпосереднього волевиявлення українського народу має бути істотним, оскільки в них виражена воля народу або його частини.

Про принцип пріоритетності безпосередньої влади українського народу в системі демократії з формальної точки зору свідчить те, що розділ III «Вибори. Референдум» передує розділам, присвяченим конституційно-правовим статусам інститутів представницької демократії, а саме Верховної Ради України, Президента України, а тим більше місцевому самоврядуванню. Розділ III «Вибори. Референдум» відповідно до ст. 156 Конституції України змінюється в особливому порядку, адже законопроект про внесення змін до розділу III «Вибори. Референдум» подається до Верховної Ради

України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. За умови прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, він затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України [8, с. 141], тобто процес внесення змін до розділу III «Вибори. Референдум» прямо і недвозначно вимагає здійснення безпосередньої влади українським народом.

Ідеї, положення, засади та принципи, викладені у розділі III «Вибори. Референдум», складають конституційний лад України, тобто її найбільш важливі політичні, економічні, соціальні, духовні, правові та інші засади існування, що також є свідченням пріоритетності безпосередньої влади українського народу в системі демократії. Саме через референдум може реалізовуватися установча влада та установчі повноваження українського народу, а через вибори – його організаційно-легітимізаційні, тобто найбільш важливі повноваження, що також є виявом принципу пріоритетності безпосередньої влади українського народу в системі демократії.

Принцип поєднання безпосередньої і представницької демократії зумовлений тим, що будь-яка країна, у тому числі й Україна, не може постійно проводити референдуми, плебісцити, вибори, опитування, оскільки це коштовна та тривала у часі справа. До того ж безпосередня демократія не спроможна вирішувати питання оперативного характеру, які вимагають швидкого та відповідального реагування. Не є таємницею і те, що для проведення референдумів, плебісцитів, виборів, опитувань, інших форм безпосередньої демократії необхідний високий рівень загальної, політичної та правової культури і особистої відповідальності, інакше не уникнути зловживань і маніпуляцій, прикладів яких у вітчизняній юридичній практиці є досить багато.

Небезпечною є практика, яка проглядається у здійсненні публічної влади сучасної України. Мається на увазі домінування представницьких інститутів держави та місцевого самоврядування над прямим народовладдям. Варто пригадати хоча б Всеукраїнський референдум 16 квітня 2000 року з приводу реформування системи державного управління, результати якого фактично було проігноровано насамперед Верховною Радою України в частині внесення змін і доповнень до Конституції України. Така практика свідчить про надмірну та неконтрольовану концентрацію повноважень у вертикалях публічної влади держави та місцевого самоврядування, її здатність до ігнорування інтересів українського народу, відверте нехтування ними та про неспроможність українського народу відстоювати власні рішення, його відчуження від можливості впливати на владу, апатичне ставлення до неї.

Зазначену негативну тенденцію треба і можна подолати шляхом реалізації принципу поєднання безпосередньої і представницької демократії. Безпосередню демократію необхідно посилювати шляхом повноцінної реалізації та удосконалення установчих, організаційно-легітимізаційних, правотворчих, судових, контрольних-наглядних і майнових повноважень українського народу, а представницьку – шляхом удосконалення виборів Президента України, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів і старост.

Принцип загальності у здійсненні влади українським народом є основою нормативно-правових приписів, згідно яких у здійсненні влади мають право брати участь усі громадяни України, які складають український народ. Саме на реалізацію цього принципу спрямована ч. 1 ст. 70 Конституції України, в якій зазначається, що «право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років» [8, с. 141]. На розвиток зазначеної ч. 1 ст. 70 Конституції України приймається ч. 1 ст. 6 Закону України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 року № 2365-III, в якій зазначається, що «членом політичної партії може

бути лише громадянин України, який відповідно до Конституції України має право голосу на виборах» [10, с. 118].

Прикладів, коли у нормативно-правових актах регламентується, що право брати участь у здійсненні влади належить усім громадянам України, які складають український народ, можна відшукати безліч не тільки у виборчому або законодавстві про політичні партії, але й у референдному, законодавстві про мирні зібрання, громадські організації.

Принцип рівності у здійсненні влади українським народом означає, що громадяни України усіх національностей, корінні народи, національні меншини, інші соціальні групи, які складають український народ, володіють однаковим, насамперед конституційно-правовим, статусом у сфері політики, економіки, соціального, духовного, правового та іншого життя. Так, ч. 2 ст. 38 Конституції України стверджує, що «громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування» [8, с. 141].

У сфері політики це виражається в однаковому ставленні всіх структурних частин українського народу до виборів, референдумів, права брати участь в управлінні державними справами, права проводити збори, мітинги, походи, демонстрації. У сфері економіки – це однакове ставлення представників українського народу до виробництва, розподілу, обміну та використання матеріальних благ. Рівність у соціальній сфері означає рівність можливостей у процесі розвитку та забезпечення українським народом власного існування та функціонування. Рівність українського народу у духовній сфері виявляється в однаковому ставленні до права на державну мову, релігію, церкву, ідеологію, освіту, науку, свободу творчості. Принцип правової рівності у здійсненні влади українським народом проглядається крізь ідентичність прав та обов'язків його складових частин і рівність перед нормативно-правовими актами.

У найбільш загальному вигляді принцип рівності у здійсненні влади українським народом зафіксований у ст. 1 Загальної декларації прав людини, прийнятій і проголошеній резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 10 грудня 1948 року, яка проголошує, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти один щодо одного в дусі братерства» [11, с. 89].

Принцип реальності влади українського народу передбачає, що вона має бути не тільки регламентована у нормативно-правових актах, але й забезпечена та гарантована всіма існуючими соціальними суб'єктами, насамперед національною державою. Цей принцип передбачає також наявність відповідного правового механізму реалізації конституційно-правового статусу та влади українського народу.

Беззаперечно, що для реальності влади українського народу необхідно, щоб сам народ бажав цього, мав відповідний рівень правового виховання та правової культури, а всі інші соціальні інституції були готовими забезпечувати реальність конституційно-правового статусу та влади українського народу. Необхідно визнати, що нині в Україні через об'єктивні і суб'єктивні причини існує нагальна проблема із забезпеченням реальності реалізації цього принципу, що зумовлено не тільки рівнем розвитку права, але й тісно пов'язано з політичним та економічним станом суспільства, рівнем його духовності.

Принцип гарантованості влади українського народу означає, що має бути утворена узгоджена система умов, засобів і способів, які забезпечують ефективну реалізацію та постійну охорону конституційно-правового статусу українського народу. Відразу ж хотілося б визнати той факт, що Конституція України не передбачає гарантій конституційно-правового статусу українського народу. Вона лише опосередко-

вано в ч. 2 ст. 3 проголошує, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [8, с. 141], а в ч. 2 ст. 22 передбачає, що «конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані» [8, с. 141]. В ч. 2 ст. 22 не конкретизовано суб'єкта, конституційні права і свободи якого гарантуються і не можуть бути скасовані, тому можна припустити, що це положення належить і до конституційних прав та свобод українського народу.

На жаль, принцип гарантованості влади українського народу не знайшов належного закріплення і в міжнародних правових актах, за виключенням Конвенції про корінні народи і народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах № 169, прийнятої 27 червня 1989 року Генеральною конференцією Міжнародної організації праці на її 26 сесії, яка в ч. 1 ст. 3 гарантує корінним народам і народам, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах, безперешкодне і без дискримінації користування правами і основними свободами людини [12]. Є сенс наголосити на тому, що ефективність реалізації цього принципу залежить від рівня розвитку інститутів політичної, економічної, духовної, правової та інших систем суспільства. Вона забезпечує втілення не лише конституційно-правового, а й фактичного статусу українського народу й може розглядатися як важлива ознака реальності правової держави та громадянського суспільства.

Принцип майнової забезпеченості українського народу означає, що для повноцінного існування конституційно-правового статусу українського народу має бути наявною, чітко визначеною та ефективно функціонуючою його персоніфікована власність, на якій цей статус базується. Деталізація цього принципу здійснюється в ч. 1 ст. 13, ч. 1 ст. 14, ст. 41, п. 36 ч. 1 ст. 85 та інших Конституції України [8, с. 141], чинних нормативно-правових актах України. Їх аналіз дозволяє однозначно стверджувати, що конституційно-правовий статус українського народу буде матеріально забезпечений за умови, що: 1) український народ буде визнаний суб'єктом власності; 2) названі об'єкти його власності; 3) закріплене право та виключне право українського народу на володіння, користування і розпорядження власністю; 4) передбачена процедура здійснення українським народом права виключної власності; 5) не двозначно зазначені суб'єкти, які можуть здійснювати право власності українського народу від його імені; 6) встановлена відповідальність за порушення права власності українського народу.

Найбільш загальними та основоположними принципами конституційно-правового статусу українського народу можна вважати принципи: 1) суверенності влади українського народу; 2) єдиновладдя українського народу; 3) повновладдя українського народу; 4) безпосереднього волевиявлення українського народу; 5) пріоритетності безпосередньої влади українського народу; 6) поєднання безпосередньої і представницької демократії; 7) загальності у здійсненні влади українським народом; 8) рівності у здійсненні влади українським народом; 9) реальності влади українського народу; 10) гарантованості влади українського народу; 11) майнової забезпеченості українського народу.

Викладене вище дає змогу сформулювати ще один висновок, що названі загальні та основоположні принципи конституційно-правового статусу українського народу детермінують виникнення, функціонування та розвиток установчих, організаційно-легітимативних, правотворчих, судових і контрольно-наглядових, тобто владних повноважень українського народу. Принцип майнової забезпеченості українського народу є підставою для існування його майнових повноважень.

Список використаних джерел:

1. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Видавництво «Укр. енцикл.», 1998. Т. 5: П.-С., 2003. 736 с.
2. Селіванов А. Суверенітет народу і його забезпечення публічною владою. Щорічник українського права : зб. наук. пр. / відп. за вип. О.В. Петришин. Х. : Право, 2010. № 2. 232 с.
3. Конституції Бельгії від 17 лютого 1994 р. (консолідований текст) (зі змінами від 25 березня 1996 р., 28 лютого 1997 р., 11 березня 1997 р., 20 травня 1997 р., 12 червня 1998 р., 17 червня 1998 р., 20 листопада 1998 р., 11 грудня 1998 р., 12 березня 1999 р., 7 травня 1999 р., 23 березня 2000 р. і 16 травня 2000 р.). URL: <https://www.krugosvet.ru/pode/42737>.
4. Конституція Італійської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В.М. Шаповал. К. : Москаленко О.М., 2018. 62 с.
5. Конституція Великого герцогства Люксембург від 17 жовтня 1968 року. URL: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/luxembrg/luxbrg-r.htm.
6. Іспанська Конституція, схвалена Генеральними Кортесами на пленарних засіданнях Конгресу Депутатів і Сенату 31 жовтня 1978 року, затверджена іспанським народом на референдумі 6 грудня 1978 року, підписана Й.В. Королем перед Генеральними Кортесами 27 грудня 1978 року. URL: <http://vivovoco.astronet.ru/VV/LAW/SPAIN.HTM>.
7. Конституція Польської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В.М. Шаповал. К. : Москаленко О.М., 2018. 84 с.
8. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
9. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 10 грудня 1948 року. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
10. Про політичні партії в Україні : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2365-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 23. Ст. 118.
11. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 10 грудня 1948 року. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
12. Конвенція про корінні народи і народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах, № 169, прийнята 27 червня 1989 року Генеральною конференцією Міжнародної організації праці на її 26-й сесії. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/993_188.